

प्रकरण सहावे

समारोप

प्रकरण सहावे

समारोप

गीता हा वेदार्थ प्रतिपादन करणारा तत्त्वज्ञानपर ग्रंथ आहे. ज्ञानेश्वर या ग्रंथाला वेदार्थाचा सागर असे संबोधतात. गीता हे तत्त्व नित्यनूतन असून समजण्यास कठिण आहे. परंतु ज्ञानेश्वरांनी गीतेच्या अठरा अध्यायातील सातशे श्लोकांवर मूळ अध्याय आणि क्रम न बदलता नऊ हजार ओव्यांचे परमसुंदर भाष्य केले. ज्ञानदेवांच्या नवोन्मेषशाली प्रतिमेमुळे गीतेतील श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादाचा शब्दानुवाद न होता भावानुवाद झालेला आहे, त्यामुळे ज्ञानदेवीत काव्यात्मकता अवतरलेली आहे. या भावानुवादात मूळ गीतेतील पात्रांच्या भावउर्मी चित्रात्मक पध्दतीने टिपल्याने मूळ गीतेतील व्यक्तिरेखांपेक्षा ज्ञानदेवीतील व्यक्तिरेखा जीवंतपणे साकारतात.

मूळ गीतेतील संवाद रक्षा वाटतो परंतु ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरीत या संवादात भाव-भावनांचा कल्लोळ व भावभावनांचा चढ-उतार चित्रित केलेले आहे, यामुळे ज्ञानदेवीत व्यक्तिचित्रणातील संवाद चित्रण वाचकांचे चित्त, पल्लवित करते. गीतेतील नवव्या अध्यायातील सर्व श्लोक श्रीकृष्ण मुखातील आहे, यामुळे चिंताची एकाग्रता ठळते आणि विषयाचे आकलन नीटसे होत नाही. चर्चेतून, सुखसंवादातून प्राप्त होणारे ज्ञान उद्बोधक व चिस्थायी असते. ज्ञानदेवांनी श्रीकृष्णार्जुनामध्ये विस्तृत चर्चा घडवून विविध विषयांचे ज्ञान सर्वसामान्यापर्यन्त पोचविण्याचे ज्ञानसत्रच सुरु केल्याने ज्ञानदेवीतील व्यक्तिरेखा उद्बोधक ठरलेल्या आहेत.

मूळ गीतेतील श्रीकृष्णाची व्यक्तिरेखा कर्तव्यच्युत झालेल्या अर्जुनाला कर्तव्य-सन्मुख करण्यासाठी ब्रह्मविद्या व स्वधर्म सांगणाऱ्या उपदेशकाची, मार्गदर्शकाची,

एवढयापुरतीच सीमित आहे. ज्ञानदेवानी मात्र श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादात भाव - भावनाचे चित्रण केल्याने कृष्ण आणि अर्जुन यांच्यात अंतर्गत अशी विविध नाती निर्माण झालेली आहेत. त्या नात्याचे काव्यात्मक असे चित्रण ज्ञानदेव करतात यामुळे श्रीकृष्णाची व्यक्तीरेखा सजीवत्वाचा प्रत्यय देते.

ज्ञानेश्वरीतील श्रीकृष्णाच्या व्यक्तित्वाला अनेक संदर्भ प्राप्त झालेले आहेत. ईश्वरीज्ञान व लौकिक जीवन यांचा समन्वय साधून परमार्थ व प्रपंच यांचा राजमार्ग निर्माण करणा-या महामानवाची व्यक्तित्वाचा आहे. अध्यात्ममार्ग समजण्यास अवघड मार्ग. ज्ञानदेवानी व्यावहारिक जीवनातील दृष्टात, दाखले देऊन अध्यात्मज्ञान सोपे करून सांगितले आहे, यामुळे मूळ गीतेतील तत्त्वज्ञानाला काव्यात्मक रूप ज्ञानदेवानी प्राप्त झालेले आहे. योग-यज्ञ, विधि या कर्मकांडात पैसा आणि वेळ खर्च करणा-या सर्व सामान्य जनतेला ' रामकृष्णाहरी ' हा परमेश्वर प्राप्तीचा उपाय श्रीकृष्णमुखातून ज्ञानदेव सांगतात.

तरी कीर्तनाचेनि नटनाचे । नाशिले व्यवसाय प्रायश्चिताचे

जे नामचि नाही पापाचे । ऐसे केले ॥

कृष्ण विष्णु हरि गोविंद । या नामाचे निखळ प्रबंध ।

माजी आत्मचर्चा विशद । उदंड गाती (१।१९७।. २१०)

ज्ञानेश्वरकालीन विचित्र समाजस्थितीची कोंडी फोडून समाजाला सन्मार्गाला नेणा-या नेतृत्वाची गरज होती. ही गरज पूर्ण करण्याचे सामर्थ्य श्रीकृष्णाच्या व्यक्तित्वात आहे अशी ज्ञानेश्वराची धारणा होती, यामुळे ज्ञानदेवानी ज्ञानेश्वरीच्या माध्यमातून श्रीकृष्णाच्या आदर्श लोकांपुढे ठेवून सामाजिक व धार्मिक उन्नती साधण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. ज्ञानेश्वरांच्या सामाजिक कळणेतूनच श्रीकृष्णाची आदर्श महामानव ही व्यक्तित्वाचा आकारास आलेली आहे.

अर्जुन हा सर्वसामान्यांचा प्रतिनिधी म्हणून ज्ञानेश्वरीत चित्रित झालेला आहे. युध्दसमयी स्वजनांना मारावे की सोडून जावे --

आता ऐसियाते वधावे । की अवेहेरुनिया निधावे ।
या दोहोमाजी बरले । ते नेणो आम्ही (२ । ५४)

मावना की कर्तव्य हा सर्वसामान्यांना पळणारा नेहमीचाच प्रश्न आहे, हाच प्रश्न अर्जुनाला पडलेला आहे या संदर्भात स्वतः निर्णय न घेण्याचे अर्जुनाचे शहाणपण अर्जुनाच्या वीरवृत्तीला साजेसे आहे. या प्रश्नाबाबत एक तज्ञव्यक्ती म्हणून श्रीकृष्णाला विनंती करतो की ---

आम्हा काय उचित । ते पाहता न स्फुरे पथ ।
जे मोहे येणे चित्त । व्याकुळ माझे
तरी उचित काय आम्हा । जे व्याभिचरेना धर्मा ।
ते झाडकरी पुष्पेत्तमा । सांगे आता (२ । ५५, ५६)

श्रीकृष्णार्जुनाच्या संवादातून सर्वसामान्यांच्या जीवनात उद्भवणाऱ्या अनेक अध्यात्मिक आणि सामाजिक समस्यांच्या निराकरण होते, त्यामुळे अर्जुनाचे प्रश्न सर्वसामान्यांचेच प्रश्न वाटतात --

देखे माता पितरे अर्चिजती । सर्वस्वे तोषु पावविजती
तिये पाठी केवी वधिजती । आपुलियो हाती
जेथीचिया कृपा लाहिजे वरू । तेथेचि मने व्यभिचारु ।
तरी काय मी मस्मासुरु । अर्जुन म्हणो (२ । ३२, ३८)

माता पितरांची सेवा करावी त्यांना सर्व प्रकारे संतुष्ट ठेवावे असा पुत्राचा धर्म आहे असे असता उलट त्याचाच आपण आपल्या हाताने वध कसा करावा ? युध्दमूमीवरील अर्जुनाचा प्रश्न मावनिष्ठ आहे. युध्दसमयी हळवेपणा अयोग्य आहे असे श्रीकृष्णानी अगोदर सांगितलेले आहे --

हृदयाचे ठिलेपण । पथ निक्यासि नवेहे कारण ।
हे संग्रामी पतन जाण । क्षत्रियासी (२ । २८)

परंतु अर्जुन हा जीवनाचा मूळामी विचार करणारा, जीवनामध्ये लहान -

पणापासून अनेक महाकठिण संकटावर मात करित सुखाच्या उंबरट्यापर्यन्त पोचलेला बुध्दिमान याध्दा आहे. अर्जुनाने आपल्या मावीजीवनासंदर्भात उपस्थित केलेले प्रश्न सर्वसामान्यांच्या जीवनाशी निगडित आहेत. अर्जुनाने उपस्थित केलेले प्रश्न आजच्या सामाजिक आणि कौटुंबिक जीवनात अत्यंतिक महत्त्वाचे आहेत. अर्जुनाच्या समोर धर्मयुध्द असल्याने अर्जुनाने विचारलेले प्रश्न निरर्थक ठरले. त्याला स्वबांधवाविरुध्द युध्द करणे भाग पडले. परंतु आजच्या पिढीसमोर कोणातेही धर्मयुध्द नाही. आज नैतिक मूल्याविरुध्द अनैतिक कृत्यांचे युध्द चालू आहे. आजचा अर्जुन अनैतिक - कृत्याविरुध्द लढण्याऐवजी हा कृतीनाच पाठीबा देत आहे. आई-वडिलाची सेवा करणे हा आजचा खरा पुत्रधर्म आहे परंतु या सर्व नात्यामध्ये तुटकेपणा येत चालला आहे.

अर्जुन व श्रीकृष्ण यांच्यातील परस्पर संबंधाना अनेक पदर आहेत. या संबंधानी या व्यक्तिरेखामध्ये चैतन्य निर्माण झालेले आहे. मानवी जीवनातील परस्परातील नात्यागोत्यांचे काव्यमय असे चित्रण ज्ञानदेवांनी केलेले आहे. अर्जुन रथी या नात्याने रथ मध्यभागी स्थापन करायला सांगतो, मित्रत्वाच्या नात्याने निर्लज्ज संबोधतो, मक्ताच्या नात्याने अनन्यभावाने शरण येतो. श्रीकृष्ण हाच परमात्मा आहे असे समजताच अपराधाच्या भावनेने चूर होतो व तुझ्या आज्ञेप्रमाणे वागेन अशी स्पष्ट क्वूली कृष्णाला देतो.

हा अर्जुनाच्या वृत्तीत होत गेलेला बदल ज्ञानदेवांनी काव्यात्मकतेने चित्रित केलेला आहे. ज्ञानदेवांनी आपल्या प्रतिभाशक्तीने मुळ गीतेतील अर्जुनाला सर्जनशील रूप देताना अनेक घटकांचा जाणिवपूर्वक वापर केलेला आहे. अर्जुनाच्या मनातील विविध भावभावनांना उद्दीपित करून भावविवश अर्जुन चित्रित केलेला आहे. श्रीकृष्ण व अर्जुन यांच्यातील वैचित्र्यपूर्ण नात्याचे कलात्मक असे चित्रण ज्ञानदेवांनी केलेले आहे. श्रीकृष्णार्जुनांच्या भावबंधाना ज्ञानदेवांनी आपल्या पथबंधानी अतूट बांधलेले आहेत. ही व्यक्तिचित्रे एकमेकात विलग होऊन अलग होतात. अद्वैत असून द्वैताचा मास करतात --

आता करणे का न करणे । हे जेणे उठी दुजेपणे ।

ते तू वाचूनि नेणे । सर्वत्र गा (१७ । १५६५)

पुत्रमोहाने आंधळा व पुत्रांच्या चित्तेने चिंताग्रस्त झालेला एक वृध म्हणून धृतराष्ट्राचे व्यक्तिचित्र रेखाटलेले आहे. गीतेतील धृतराष्ट्र युध्दवृत्तात ऐकावयास उतावीळ झालेला आहे, तर ज्ञानेश्वरीमध्ये धृतराष्ट्राचा पुत्र मोह अनेक ठिकाणी उफाळून आलेला आहे. तो संजयाला म्हणतो की श्रीकृष्ण व अर्जुन काय म्हणतात हे सांगण्यासाठी तुझी योजना केलेली नाही माझ्या मुलाचा पराक्रम वर्णन करून माझ्या शेकेचे निरसन कर.

पुत्राविषयी मनात असणा-या अतिरेकी प्रेमांमुळे सत्व हारवून बसलेला वृध चित्रित करताना ज्ञानदेवानी कल्पकतेचा उचित असा वापर केलेला आहे. श्रीकृष्णा-अर्जुनांच्या सुरस संवादापेक्षा या युध्दात विजय कोणाचा होणार ही धृतराष्ट्राला लागलेली आतुरता दाखवून धृतराष्ट्राच्या मनातील कैरवाचा विजय व पांढवा - विषयीची सूड भावना या मनोकामनेचे सूचक असे चित्रण केलेले आहे.

धृतराष्ट्राचा सेवक व श्रीकृष्णाचा भक्त यामुळे कर्तव्य आणि भक्ती यांच्या द्वन्द्वात सापडलेला संजय या ठिकाणी चित्रित झालेला आहे. धृतराष्ट्राची आज्ञा श्रीकृष्णाविषयी अपरंपार भक्ती, अर्जुनाविषयी जिव्हाळा यांच्याशी समन्वय साधणारी संजयाची व्यक्तिरेखा विलोभनीय आहे. व्यासांचे ऋण मान्य करून धृतराष्ट्राच्या पुत्रमोहाविषयी नापसंती व्यक्त केलेली आहे. गीतेमध्ये संजयाच्या व्यक्तिगत भावना व्यक्त झालेल्या नाहीत. परंतु ज्ञानदेवानी संजयाच्या भावविश्वाचे हृद्य असे चित्रण करून संजयाची व्यक्तिरेखा चितारलेली आहे.

सूतपुत्र, अश्वपरीक्षाक असणा-या संजयाला व श्रीकृष्णाअर्जुन संवादाचा अंतिम होण्याच्या दुर्मिळ संधीमुळे त्याच्या भावविश्वात सुखद भावनांचे मरते आलेले आहे. एखाद्या चिंताग्रस्त गरीब व्यक्तीला धनसाठा सापडावा मग त्याला झालेला आनंद अवर्णनीय असतो असा आनंद संजयाला झालेला आहे. त्यामुळे गीतेतील संजयाच्या व्यक्तिचित्रणापेक्षा ज्ञानदेवीतील संजयाचे व्यक्तिचित्र अधिक सजीव वाटते.

गीतेमध्ये श्रीकृष्ण व अर्जुन या मुख्य व्यक्ती असून धृतराष्ट्र व संजय या दुय्यम व्यक्ती आहेत. ज्ञानेश्वरीत श्रीकृष्ण, धृतराष्ट्र, संजय, निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव आणि श्रीते

ह्या व्यक्तितरेखा आहेत. ज्ञानेश्वरीतील निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव व श्रोते ही ज्ञानदेवाची नवनिर्मिती आहे. आदर्श गुरू म्हणून निवृत्तिनाथाची व आदर्श शिष्य म्हणून ज्ञानदेवाची व्यक्तितरेखा मनोज्ञ आहे. श्रोते व ज्ञानदेव यांच्यातील संवाद आल्हाददायक आहे. ज्ञानेश्वर श्रोत्याकडून आशीर्वाद, प्रोत्साहन याची अपेक्षा करित आहेत व श्रोते ज्ञानदेवाच्या रसाळवाणीवर संतुष्ट आहेत.

ज्ञानेश्वरीत रसोत्कटक प्रसंग निर्माण करून काव्यनिर्मिती करण्यास श्रोतेही कारणीभूत ठरलेले आहेत. या संदर्भात डॉ. ल. रा. नसिराबादकर म्हणतात “मूळ गीतेतील संवादात फक्त चारच व्यक्ती आहेत त्या ज्ञानेश्वरांनीच स्वतः आणि गुरू किंवा श्रोते यांची भर घातली आणि कवित्वाला योग्य अवसर प्राप्त करून दिला. मूळ गीतेत रसोत्कटक प्रसंग अगदीच कमी आहेत. गुरू व श्रोते या संबंधी लिहिताना ज्ञानेश्वरांनी असे अनेक प्रसंग निर्माण केले. ज्ञानेश्वरीतील विविध अध्यायांचे प्रस्ताव यादृष्टीने अधिक आकर्षक झालेले आहेत.”^१

ज्ञानेश्वर श्रोत्यांना उद्देशून म्हणतात की,

अहो अर्जुनाचिये पाती । जे परिसणायो योग्य होती ।

तिही कृपा करुनी संती । अवधान धावे (१ । ६२)

आणि पुढच्याच ओवीत ‘ हे सलगी म्या म्हणितले ’ । असा श्रोत्यांचा अनुनय करतात कारण सर्वच श्रोते अर्जुनाच्या एकाग्रतेचे नाहीत मग जे श्रवणाचे अनाधिकारी आहेत त्यांच्या मावना दुःखवणार, त्यांच्या उपमर्द होणार म्हणून ज्ञानेश्वर स्वतःला सावरून म्हणतात

हे सलगी म्या म्हणितले । चरणा लागोनि विनविले ।

प्रभू सखील हृदय आपुले । म्हणैगानिया

जैसा स्वभावो मायजापाचा । अपत्य बोले जरी बोंबडी वाचा ।

तरी अधिकच तयाचा । संतोष आधी (१ । ६३ — ६४)

ज्ञानदेवांच्या मनातील श्रोत्यांविषयीचा आदरभाव या ठिकाणी प्रगट झालेला आहे. श्रोत्यांना मायबाप व स्वतःला लहान मूल असे संबोधल्याने वात्सल्यभाव निर्माण झालेला आहे. ज्ञानेश्वरांनी आपल्या काव्यप्रतिभेतील संपूर्ण चैतन्य अशा प्रसंगनिमित्तीत ओतून संपूर्ण चित्र सजीव केलेले आहे. ज्ञानेश्वर व श्रोते यांच्या सुखसंवादांमुळे ज्ञानेश्वरीत रंजकता प्राप्त झालेली आहे. ज्ञानेश्वरीतील अध्यात्मिक तत्त्वज्ञानांमुळे निर्माण होणारा मानसिक ताण कमी होतो व श्रोत्यांना मुळ विषय श्रवण करण्यास कंटाळा येत नाही.

ज्ञानेश्वरांच्या काव्यात्मक व्यक्तिमत्त्वाचा चैतन्यशाली आविष्कार व्यक्तिचित्रणातून आविष्कृत झालेला आहे. मुळ गीतेतील चार व्यक्तित्वांच्या बरोबरीने ज्ञानेश्वरांनी स्वतः गुरू आणि श्रोते यांच्या व्यक्तित्वांचे चित्रण केलेले आहे. ज्ञानदेवांनी आपल्या कल्पनाशक्तीने प्रसंगानुरूप या व्यक्तींच्या उफाळून आलेल्या भाववृत्ती टिपलेल्या आहेत, यामुळे या व्यक्तित्वांना ठोकळेकजा न वाटता सजीव वाटतात.

गीतेशी तुलना करीत ज्ञानदेव प्रणीत व्यक्तिचित्रांचे प्रस्तुत प्रबंधिकेत आकलन करून घेतलेले आहे. गीतेच्या संरचनेचे विशिष्ट म्हणजे अत्याक्षर रमणीयत्व, ज्ञानदेवांनी गीतेच्या आशयाला कलात्मकसंरचनेचे रूप दिलेले आहे. गीतेतील व्यक्तित्वांच्या संवादाचा शब्दानुवाद न करता गीताकाराने मोकळ्या सोडलेल्या जागा ज्ञानदेवांनी कल्पनेने भरलेल्या आहेत, यामुळे मुख्य आशयाला धक्का न लागता मुख्य आशय आणि विषय ज्ञानदेवीत अधिक संपन्न झालेला आहे.

प्रा.गो.म. कुलकर्णी यांनी गीतेपेक्षा ज्ञानेश्वरीत निर्माण होणाऱ्या काव्यात्मकतेचे मार्भिक विश्लेषण केलेले आहे ते आपल्या 'ज्ञानेश्वरी' च्या अभ्यासाची आजची प्रस्तुतता या लेखात म्हणतात "ज्ञानेश्वरांनी 'गीते' ला

कमालीचे सर्जनशील रूप दिले आहे. गीते चा रचनाबंध मुळातच मोकळा आहे. 'ज्ञानेश्वरी' त तो अधिकच मोकळा आणि प्रोजळ बनतो, कधी कधी मूळ गीते त जाणवणारे दोन श्लोकांतील अंतर येथे सहजपणे दूर होते. मुळ श्लोकातील अर्थवेला यत्किंचितही धक्का न लागता, ही अर्थवचा 'ज्ञानेश्वरी' त अधिक सधन बनते. श्रीकृष्ण, अर्जुन, धृतराष्ट्र आणि संजय या 'गीते' शी संबंधित असलेल्या व्यक्तीचे विशेष, त्याची त्या त्या प्रसंगाची भावस्पर्दने, ज्ञानेश्वर विलक्षण सहृदयतेने टिपून घेतात. श्रीकृष्णाने अर्जुनाला आनंदाने अलिंगन दिले अशा प्रकारच्या मूळ गीतेतील विधानाचा केवळ शब्दानुवाद करून थांबत नाहीत, तर हा प्रसंग चित्रात्मक करण्याच्यादृष्टीने ते श्रीकृष्णाच्या सावळ्या, सर्कण बाहूंचा निर्देशही करतात. आपण आणि श्रीनिवृत्तिनाथ, आपण आणि आपला श्रोतृवृंद यातील आंतरिक भावबंधाची विविध लढिवाळ रूपे पुनः पुन्हा आणि थांबून थांबून साकार करण्याची उर्मी ज्ञानेश्वरांच्या मनात दाटून येत असते.^{1) 2}

ज्ञानदेवप्रणीत व्यक्तिचित्रांच्या सहाय्याने मूळ गीतेतील तत्त्वज्ञान समजावून घेण्यास मदत होते. ज्ञानदेवांनी या व्यक्तिचित्रणामध्ये मानवी भावभावनांचा आविष्कार केल्याने सामान्यजनही त्यांची जवळीक साधू शकतात, त्यामुळे ज्ञानदेवी हा ग्रंथ वाचनीय वाटतो. गीतेमध्ये आपल्यासमोर केवळ तात्त्विक विचार येतो, ज्ञानेश्वरीत हा विचार व्यक्तिरेखांच्या संदर्भात आल्याने या व्यक्तिरेखा प्रभावीपणे आपल्या मनात चिरस्थायी स्थान प्राप्त करतात. मुळ गीतेतील तत्त्वज्ञान समजावून घेण्यासाठी जी मानसिक भूमिका निर्माण व्हायला पाहिजे ती या व्यक्तिरेखांच्या सहाय्याने ज्ञानदेवांनी निर्माण केलेली आहे.

संदर्भ

- १ डॉ. नारायणरावादकर ल.रा. - "प्राचीन मराठी वाङ्मयाचा इतिहास"
दुसरी आवृत्ती, १९७६, पृ. ५४
- २ गो.म. कुलकर्णी "ज्ञानेश्वरांची साहित्यदृष्टी आणि सृष्टी"
प्रथमावृत्ती, १९९२, पृ. १३३.